

A Budai-hegység német nyelvjárásai

Dr. Márkus Éva többéves gyűjtőmunka után összegezte a környék településeinek előforduló német nyelvjárásai elemeket. E tanulmány könyvalakban is megjelenik. Február 22-én magyarul, február 26-án németül tartott előadást a szerző a Községházán. A Biatorbágyi Kultúrájáért Alapítvány és a polgármester úr meghívására mintegy 20–20 érdeklődő hallgatta meg és színesítette hozzászólásaival az előadást.

(A szerk.)

A Magyarországon élő németeket általában „sváboknak” nevezik. Ezért sokan úgy gondolják, hogy a nyelvjárás, amit beszélnek, is sváb, tehát megegyezik a Dél-Németországban, Baden-Württemberg tartományban beszélt nyelvjárással. Ez azonban nem így van. Magyarországon három fő német nyelvjárást beszélnek: eredeti svábot csak néhány faluban, az itt élő németek 2%-a, pl. Szatmár megyében. Középnémet, pontosabban (rajnai) frank nyelvjárásokat – Hesseni és Fuldai – Dél-Magyarországon, Tolna, Baranya és Bácska megyékben. Ezeket azért hívják középnémet nyelvjárásoknak, mert ténylegesen nagyjából Németország közepén, a déli és északi területek közötti részen beszélik őket. És végül bajor, közép- vagy keleti dunai bajor nyelvjárásokat beszélnek Nyugat-Magyarországon, az osztrák határ mentén, és a Dunántúli-középhegységben, nagyjából a Budától Balaton-felvidékig terjedő területen.

1993–2000 között vizsgáltam a Buda környéki, attól nyugatra fekvő magyarországi németek lakta falvak nyelvjárásait terprunka keretében. Személyesen el kellett látogatni minden egyes faluba, ott fel kellett venni a kapcsolatot legalább 3, a német nyelvjárást beszélő személlyel, és interjút kellett velük készíteni. A vizsgálat eredményeit PhD-disszertációban foglaltam össze. A hét vizsgált település Budakeszi, Budaörs, Törökbálint, Bia, Torbágy, Etyek és Zsámbék volt. A települések nagy részéhez személyes kapcsolat fűz, Biatorbágyon élek 15 éve, az általános iskola első osztályát Etyeken végeztem, a többi 7 osztályt Budakeszin. Az egyetem elvégzése után a Zsámbéki Tanítóképző Főiskolán tanítottam 3 évig, jelenleg az ELTE Tanító- és Óvóképző Főiskolán tanítok német nemzetiségi tanító szakos hallgatókat.

Mind a hét település mára erősen asszimilálódott, elmagyarosodott, már alig tekinthetők sváb falvaknak, a német nyelvet sajnos már csak ritkán hallani, a német nyelvjárást jobbra már csak idős emberek beszélnek. Így közülük kerültek ki az adatközlőim is. Falvanként átlagban három embert kérdeztem meg, a lekérdezett nyelvi anyagról magnófelvétel készült. A

Biatorbágyon megkérdezett személyek a következők voltak: Horváth néni (Ritsmann Katalin), Dienberger néni (Reichenbach Anna), König néni (Spielmann Katalin), Steinhauer néni (Bach Teréz), Steiner néni (Gruber Anna), Weibert néni (Herzig/Hegyvári Anna), Gaulandt néni (Oszfok Erzsébet).

A hangfelvételek egy személynél 1–3 napig, fél napig tartottak. Sokan már csak nehezen tudták felidézni a rég nem használt szavakat, az emberek türelmét nem lehetett a végtelenségig próbára tenni, sokszor a munka, ill. betegség szakította félbe a felvételek készítését. Mély hálával adózom az adatközlőimnek, akik idejüket és türelmüket áldozták a gyűjtőmunkámnak, és szeretettel gondolok vissza rájuk, időközben sokan közülük már távoztak az élők sorából. A dolgozat végén, a függelékben néhány szóval bemutatom őket. Az adatközlők felkutatása is nehéz feladatnak bizonyult, idegenül, ismeretlenül sehová sem volt szabad bekopogtatnom, mert az emberek érthető okoknál fogva félnek, ha a németiségükkel kapcsolatban faggatják őket, a félelem a második világháború utáni kitelepítéssel függ össze, 1946–47-ben Németországba telepítették a falvak németjeinek jelentős részét. Ezen tragikus esemény a mai napig érezteti hatását, úgyhogy csak barátok, rokonok, ismerősök ajánlásával volt tanácsos felvennem a kapcsolatot a reménybeli interjúalanyokkal. Volt, aki nem engedélyezte a magnófelvételt, ilyenkor helyben kellett mindent felírom, ami megnövelte az ott eltöltött időt. Az is előfordult, hogy a már megbeszélte időpontot végérvényesen visszamondtak.

Az itt élő németek középbajor, vagy más néven keleti dunai bajor nyelvjárást beszélnek. Ez már Hutterer Miklós alapvető munkájából, „*Das Ungarische Mittelgebirge als Sprachraum*” köztudott. Ezt a nyelvjárást Dél-Németországban, annak Bajorország tartományában és Ausztriában beszélnek. E nyelvjárás ma is megfigyelhető jellemzői többek között az a > o váltás, pl. Vater a hangja > o lesz *föde* (= apa); az l / r mássalhangzók magánhangzóvá válnak, pl. Gold l hangja i lesz *kuid'* (= arany), arm r hangja > á lesz *oám* (= szegény); az ö, ü kerekített

hangok réssé válása e, i lesz belőlük, pl. hinüber ü hangja > i lesz *nüve* (= át), schön ö hangja > e lesz *schee* (= szép); az e / i magánhangzók l hang előtt kerekítették lesznek, ö / ü hang lesz belőlük, pl. Geld e hangjából > ö lesz *göod'* (= pénz), viel i hangjából > ü lesz *füü* (= sok); az ei kettőshangzó a hangként jelenik meg, pl. Geiß > kaas (= kecske); a kfn. uo kettőshangzó uá-ként jelenik meg, pl. Bruder > *pruáda* (= fivér), kivéve Törökbálinton, ahol ui-vá válik: *pruidá*. Ez utóbbi különbség azért különösen jelentős, mert ez alapján nevezik a nyelvjárásokat középbajor uá-, ill. középbajor ui-nyelvjárásoknak. Az interjúalanyok közül többen úgy nyilatkoztak saját nyelvjárásukról, hogy az szinte teljesen megegyezik a Bécsben beszélt osztrák nyelvjárással.

A beszélt nyelvjárás alapján nem lehet teljes bizonyossággal megállapítani a hajdani telepések szülőföldjét, az ősök származási helyét, pedig ez kedvelt kérdése volt az interjúalanyaimnak. Egyrészt a telepések a 18. században Németország különböző területeiről, azok különböző falvaiból érkeztek (Ausztria, Bajorország, Svábföld, Baden, Württemberg, Hessen, Pfalz, Mosel-vidék, Frankföld, Elzász, Lotharingia, Csehország, Morvaország, Szilézia, Szászország), és Magyarországon egy sajátos keveréknémet nyelvjárás alakult ki néhány év elteltével, mikor létrejött egy egyéges nyelvjárás egy településen belül, ezt hívjuk Hutterer nyomán elsőfokú kiegyenlítődsnek. A másik ok, hogy a Budapest környéki falvakban végbement egy másodfokú, területi kiegyenlítőds is, Buda a Bécsben beszélt köznyelvet közvetítette a környék falvai felé. A falvak lakossága a 20. században nagyon erősen kötődött a fővároshoz, szoros kapcsolatok alakultak ki, pl. a lányok szolgálólánynak álltak a fővárosban, az asszonyok a piacokon árulták gyümölcsüket, vagy tejet szállítottak fővárosi házakhoz, a férfiak pedig a gyárakban találtak munkát.

A dolgozat egyik alapkérdése volt, hogy milyen fokú a másodikként említett területi kiegyenlítőds a vizsgált falvak nyelvjárásai között. E kérdés megválaszolásához mindenképpen egy összehasonlítható nyelvi anyagra volt szükség. A legmegfelelőbbnek a Hutterer Miklós által összeállított 600 lexikális egységből (többnyire szavak, néhány rövid mondat, ill. kifejezések) álló kérdőív tűnt. A kérdőív a hétköznapi élet szavaiból válogat (rokonsági kapcsolatok, színek, számok, állatok, növények, ételek, eszközök, a paraszti élet kifejezései). Ezek kerültek hangszalagra dokumentálás és archiválás céljából minden egyes településen. A dokumentálás tudományos szempontból fontos, bizonyítékként szolgál az adatok érvényességére. Az archiválás pedig azért fontos, mert ezek a nyelvjárások röviddel a kihalás előtt állnak – korábban

említettem, hogy már csak idős emberek beszélnek –, és ily módon utolsó maradványait tudjuk megmenteni és megőrizni a későbbi generációknak, az utókor számára. Az említett három adatközlő falvanként alapján kb. húsz kazettát születtett. Ugyanakkor megjegyzem, hogy egy másik, 1000 szavas listát is lekérdeztem, amivel még tovább bővíthető az eddig elkészült anyag.

A legújított nyelvi anyag segítségével részletesen le lehetett írni a települések nyelvjárásainak hangtanát, majd ezeket össze lehetett vetni egymással. Így megállapítható volt, hogy kb. 80%-ban egyeznek a nyelvjárások, és a fennmaradó 20% mutat különböző, hangtani (egyes hangokat másképp ejtenek) vagy lexikális (egyes fogalmakra, tárgyakra eltérő szavakat használnak) eltéréseket. Előbbi hangtannak hívjuk, utóbbit szóföldrajznak. A hangtan és a szóföldrajz képezte a dolgozat két fő fejezetét. A magnófelvételen szerepelt szavakat valahogyan le is kellett írni, az átiráshoz a magyarországi német nyelvjárás kutatásban használatos jeleket használtam, amik viszonylag könnyen olvashatók laikusok számára is (nem használja pl. a görög ábécé betűit), főleg a nyelvjárást ismerők tudják könnyen olvasni.

A dolgozat célja volt a terület nyelvjárási határvonalainak meghúzója, és ezeknek a nyelven kívüli tényezőkkel való összevetése, mint pl. települések birtokosai, közlekedési vonalak, földrajzi fekvés, történelem, szociológia. E célból jellemeztem a dolgozat 1. fejezetében a vizsgált településeket nyelvészeti szempontból is. Az elmúlt 300 év történetére szorítottam, hiszen az első német telepesek 1698-ban érkeztek, elsőként Budakeszre, és az utolsó feljegyzettek is oda érkeztek 1785-ben. Vizsgáltam a falvak egymás közötti kapcsolatát, piacok, búcsúk, házasságok, zárandoklatok, közlekedés stb., valamint a 10 évenkénti népszámlálások statisztikai adatait – II. József rendelte el az első népszámlálást 1784-ben –, tekintettel az anyanyelvre, a magyar nyelvismeretre, a foglalkozási ágakra, vallásra és képzettségi szintre. Ezeket grafikonok segítségével jelenítettem meg. Valamivel több mint 50 grafikon tartalmaz az első fejezet. II. József katonai térképek elkészítését is elrendelte, így láthatjuk magunk előtt a 18. századi frissen betelepített falvak képét, az utcákat és a házak fekvését. Ezek mellé a 19. század '80-as éveiből származó térképeket szerkesztettem, így nyomon követhető a kb. egy évszázad alatt bekövetkezett változás, fejlődés, gyarapodás. Megemlítem a betelepítők nevét, a betelepítések idejét és a falvak egykori életének, történetének néhány érdekes epizódját, melyeknek a nyelvhasználatra is kihatása volt.

Általában elmondható, hogy a vizsgált falvak 1945 előtt katolikus német többségi falvak voltak (kivéve Biát, ami református magyar többségű település volt), lakóik földműveléssel foglalkoztak. A főváros közelsége miatt azonban korán jelent meg

az industrializáció, iparosodás hatása is. Az 1946–48-as évek jelentős törést okoztak a falvak életében, a németek Németországba történt erőszakos kitelepítése után az ittmaradtak asszimilációja, beolvadása a magyarságba gyorsan haladt előre, ami a nyelvvesztés fő oka lett.

A hangtant kétféle módon írtam le. A szinkron leírás a nyelvet, ill. jelen esetben a nyelvjárást kizárólag a jelenlegi állapotában írja le. Ez egy ún. minimálpárokkal operáló módszer, a minimálpárok olyan szópárok, melyek egyetlen hangban különböznek egymástól. Ahány hangra minimálpárokat lehetett találni, és felállítani, annyi hang van bizonyíthatóan az adott nyelvben. A minimálpárok segítségével tehát felállítható volt a falvak nyelvjárásának magán- és másalhangzó-rendszere. Zsám-bék és Törökbálint mutatnak rendszerbeli eltéréseket.

A diakronvizsgálat a nyelvjárások jelenlegi állapotát egy időben néhány száz évvel korábbi, ún. középfelnémet nyelvállapottal hasonlítja össze. A kfn. egységes nyelvállapotot használtam kiindulópontul, és ehhez képest le lehet írni, hogy hová, milyen irányba fejlődtek tovább az egyes falvak nyelvjárásai, és könnyen össze is lehet hasonlítani őket egymással. Pl: kfn. a > nyj. o, kivéve pl. a nazálisok (m, n hangok) előtt. A nyelvjárások közötti eltéréseket – amennyiben voltak ilyenek –, egyrészt térképeken ábrázoltam, ill. a függelékben táblázatos formában is megtalálható az összes feldolgozott szó ábécésorrendben, ami így szótárszerűen is használható. A szóföldrajzi rész térképei tematikus csoportokba rendezve szerepelnek a dolgozatban, pl. rokonsági fokok, mezőgazdasági kifejezések, ételek, állatok nevei stb.

Miután megállapítottam, hogy ezen a viszonylag kis területen is jelentős különbségek vannak az egyes nyelvjárások között, fel kellett vázolni a terület nyelvöldrajzi tagolódását. Az összegző térképeknek két csoportját készítettem el, egyrészt a hagyományos matematikai művelettel, az egyes határvonalak összeadással, a végeredmény egyetlen térkép; másrészt egy újabb módszerrel, a dialektometria segítségével, mert így nemcsak az egymással határos falvak hasonlíthatók össze egymással, hanem minden település mindegyikkel, a végeredmény itt 7 db térkép. Ez a módszer megfelelőbbnek tűnik a magyarországi német nyelvjárások összehasonlítására, hiszen itt nem elsősorban a földrajzi és közlekedési természetes határok befolyásolták a nyelvjárások fejlődését és tagolását, hanem inkább az egykori telepítési viszonyok, hová, honnan és kik telepítettek, melyek átugorják a közlekedési és egyéb határvonalakat.

Összegezve megállapítható, hogy Zsám-bék mutatja a legkisebb hasonlóságot a többi vizsgált településsel, egyben ez a település fekszik legtávolabb is Budapesttől. Törökbálint és Budaörs is jelentős eltéréseket mutatnak. Törökbálint ui-nyelvjárása egyedülálló a vizsgált területen, és sok falamra egyedi elnevezéseik vannak, pl.

paazl ↔ *maam* (= néni), melyek egy része szerb jövevényszó, pl. 'lepke' *titsaméte*, hiszen itt korábban jelentős rác kisebbség élt, akik később asszimilálódtak. Budaörsön a hármashangzók, a trifongusok egyedülállóak, pl. *Maus* > *maoes* (= egér), valamint a lágyítás hiánya l után (pl.: *schälen* [= hámozni] > *schön'* helyett *schön*). Torbágy mutatja a legtöbb hasonlóságot a környező falvakkal, érdekes módon központi helyet is foglal el a vizsgált területen. A hangtani, a szóföldrajzi és az összegző térképekkel együtt a dolgozat összesen 138 térképet tartalmaz, így regionális atlaszként is használható.

A többségi nyelvvél való nyelvi kapcsolat eredményeképpen magyar jövevényszavak is megjelentek a vizsgált német nyelvjárásokban, pl. *vike* (= bika), *punde* (= bunda), *pipotschn* (= pipacs), *vieresch* (= béres), *pedraints* (= petrence), *sollasch* (= szállás).

Lehetőség nyílt a vizsgált nyelvjárások 20. századi változásának nyomonkövetésére is, ui. 1929-ből és 1933-ból fennmaradt két disszertáció, Budakeszi hangtanáról (Eszterle) és Budaörs alaktanáról (Riedl). Az ezekben talált nagy számú nyelvi anyagot összevettem a '90-es évek anyagával, így fel lehetett állítani néhány fejlődési tendenciát. Pl. Eszterle az r / l hangok magánhangzóvá válását még a közép és fiatal generációra jellemző alternatíváként írta le, tehát még egyútt létezett pl. a *soág* és *soäg* (Sorge = gond) alak, vagy a *kuöln* és *kuö^uin* (Quelle = forrás) alak, míg mára a változás teljesen végbement, már csak a *soäg* és *kuön'* alakok voltak lekérdezhetőek. Pontosabban egyetlen 1916-ban született törökbálinti interjúalanynál még nyomokba felfedezhető volt. Megemlíthető még egyes régi bajor elnevezés eltűnése (pl. *Ergetag* = Dienstag, kedd, *Pfingstag* = Donnerstag, csütörtök helyett).

A vizsgált nyelvjárások, mint korábban említettem, keverék-nyelvjárások, a korábban felsorolt egyértelműen középbajor elemek mellett észak- és délbajor, sváb-alemann és/vagy közép-német, frank, sziléziai, morva elemek is megtalálhatók bennük. Pl.: o + l hangkapcsolat > ui lesz, pl. *fa* = *Holz* > *huits* (oi lenne a középbajor megfelelő), ez a változat Ausztriában fordul elő, ill. a sváb-bajor határvidéken. Kfn. > ú magyar hosszú a lesz (au helyett), pl. *Haus haaz* (= ház), ami Alsó-Ausztriában ill. dél-morva nyelvjárási területen jellemző. Az ei > aa változat, pl. *kecske* = *Geiß* > *kaas* szintén nem középbajor elem (oa lenne a középbajor megfelelő), ez a változat Bécs környékére, a dél-morva nyelvjárási területre jellemző, valamint elszórtan megtalálható a dél- és észak-bajor, a keleti-frank és az alem. területen. Budaörsön hallható még a vizsgált területen egyedülállóan trifongusok, pl. *Haus* > *haoes* (= ház), hasonló hangzók Steiermarkban, Burgenlandban és részben a dél-cseh nyelvjárási területen fordulnak elő.

Márkus Éva